

Сергій Леп'явко (Чернігів)

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДНИХ ЗАСАД УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.)

Поряд із розвитком конкретно-історичних досліджень, останнім часом українські вчені все частіше звертають увагу на історико-психологічні фактори розвитку українського суспільства раннього нового часу. Показовими у цьому відношенні є видання збірників «*Mediaevalia Ucrainica*»¹. Однак для розгортання ширших досліджень такого роду історикам часто не вистачає фактичного матеріалу, насамперед тому, що відсутня достатня кількість публікацій джерел. А займатися одночасно пошуком рукописних джерел і їх відповідним опрацюванням — справа не тільки кропітка, але часто і неможлива. В нещодавно виданій праці П. Саса значна увага приділена аналізу одного з найважливіших світоглядних понять українського козацтва до середини XVII ст. — «козацького хліба»². В підтримку і розвиток цього дослідження, мені хотілось би зупинитися на обставинах формування поняття «козацького хліба» докладніше, але вже не з теоретичного, а з фактичного боку, розглянувши при цьому всі відомі випадки його здобування у 1560–80-х роках — період, коли це поняття тільки усталювалося. При цьому мова йтиме про «козацький хліб» у вузькому розумінні терміну, насамперед, як військової здобич, без розгляду інших способів отримання засобів для прожиття і прибутків (таких як доходи від господарської діяльності, плати за державну службу та ін.).

В історичній літературі, яка розглядає козацтво з козакофобських позицій, часто зустрічається і загострюється теза про грабіжницький характер його діяльності як під час війн на території противника, так і під час перебування на власних землях. Відповідно, мимоволі складається враження, що такого роду дії були характерними тільки для козацтва і з цього робляться відповідні висновки на зразок протиставлення козацтва решті цивілізованого суспільства. Але такі автори, свідомо, чи ні, уникають історичного контексту, будь-яких аналогів з тогочасної дійсності. Якщо ж підходити до проблеми з позицій історизму, то треба насамперед згадати принаймні кілька хрестоматійних істин — на війні завжди вбивають людей і знищують

матеріальні цінності; у будь-яких воєнних конфліктах людства основними жертвами стає мирне населення; проблема поведінки людини зі зброєю існуватиме доти, доки буде існувати сама зброя.

Коли вести мову конкретніше, то військові традиції Європи і Близького Сходу XVI–XVII ст. не лише не забороняли, але прямо включали в себе здобитництво як один з невід'ємних компонентів воєнних дій. Особливо жорстокими були звичаї християнсько-мусульманського прикордоння Європи, частиною якого було прикордоння українсько-татарське. Виключно грабіжницький характер татарських нападів накладав особливий відбиток на весь уклад життя населення українських земель. Тому козакування відразу включало в себе і пошук здобичі у татар й турків, які у даному випадку виступали головними учителями козаків. Засвоєння цих звичаїв козаками йшло природнім шляхом. Козакування першої половини XVI ст., у тому числі удачливих українських князів і урядників, закріпило військовий промисел як одну з головних сфер діяльності козацтва. В широких колах українського, білорусько-литовського і польського суспільства спустошення ворожих земель знаходило повну підтримку і сприймалося як помста за понесені втрати. Офіційна думка уряду з цього приводу була негативною, але далеко не щирою. І коли на скарги кримського хана і турецького султана польсько-литовські монархи відповідали обіцянками застосувати репресії щодо козацтва, або навіть звітувалися про такі репресії, то це диктувалося чисто прагматичними розрахунками вигідності чи шкідливості козацьких виправ у конкретній дипломатичній ситуації.

Крім татарського прикордоння, зоною постійного неспокою було і прикордоння московське. Ще з кінця XV ст., коли розпочалася серія литовсько-московських війн, почались й масові спустошення прикордонних територій Великого князівства Литовського. Таким чином Москва готувала собі ґрунт для просування на захід. Після переходу під владу Москви Чернігово-Сіверщини, Київ і українське Подніпров'я потрапили в прикордонну литовсько-московську зону, де протягом XVI ст. кілька разів велися довготривалі воєнні дії. Значення подій, які відбувалися на цьому напрямку для становлення українського козацтва ще недооцінене в історіографії. Варто лише відзначити, що перші практичні заходи по залученню козацтва до державної служби були здійснені саме у зв'язку з воєнними діями проти Москви під час Лівонської війни. І це сталося не під час так званої козацької реформи Сигізмунда Августа, а дещо раніше, у 1561–63 роках³.

Внаслідок загрози територіальних втрат литовські власті розцінювали Москву, а не татар як свого головного ворога і під час воєнних дій всіляко заохочували будь-яке військове здобитництво саме на

цьому напрямку. Так, у 1562 році в листах до прикордонних старост великий князь литовський ставив завдання: «...оземшы Бога на помочь, замкам, местам, волостям и селам того неприятеля нашего московского... где досягнути можешь... плен, пустошенье и шкочу мечом и огнем и всяким способом и обычаем неприятельским» чинити⁴. У 1563 році литовські пани-ради закликали добровольців на війну проти Московії і прямо вказували на можливі джерела їх збагачення: «...а кому пан Бог пощастить у воиску неприятельском або в земли его што-колвек достати, то все ему на свой пожиток обернути волно будет, так вязня и всякую маетность»⁵. Відповідно, пустошення ворожої території і вибирання здобичі розцінювалось як справа потрібна, а тому і як військова заслуга. Так, хроніст Мацей Стрийковський ставить оршанському старості Філону Кміті в заслугу не тільки спустошення двох тисяч міст і сіл Смоленщини, а й захоплення великих «лупів» і «стад» в'язнів і худоби⁶. Значну частину війська Кміті становили козаки і, як бачимо, у даному випадку їхня діяльність оцінювалась однозначно позитивно. Описуючи подвиги черкаського старости Михайла Вишневецького, його панегірист не забував згадувати, що в походах на Сіверщину його люди «...лупів, в'язнів, користі без міри набрали»⁷. Під час війн Стефана Баторія проти Москви (1579–81) іноземні найманці і шляхта не соромились кидатися на грабунки противника навіть на очах у короля, хоча він і намагався обмежити такі дії.

Що ж стосується загонів козацьких волонтерів, то вони виконували не тільки функції розвідувальних і диверсійних підрозділів, але і тилової служби — забезпечення війська продовольством і фуражем. Така спеціалізація козацтва усталилася природнім шляхом: внаслідок його підвищеної динамічності, тісного зв'язку цієї справи на ворожих територіях з справами розвідки і диверсій, набутого на татарському прикордонні схожого досвіду. Ця справа в значній мірі здійснювалась за рахунок примусових реквізицій у місцевого населення. До козацького постачання всі звикли і на нього розраховували. Так, наприклад, наприкінці війни у грудні 1581 року один з ротмістрів коронного війська скаржився гетьману Янові Замойському на невиконання козаками своїх звичних обов'язків: «...всі козаки зібралися до купи за чотири милі від Руси, у стороні на спокійному місці і в найкращій живності, так що жодної потрібної послуги Ваша милість... з них мати не можеш, бо вони тільки своїм інтересам догоджають, а військо голодує»⁸. Важливо також відзначити ту обставину, що навіть під час Московської війни Стефана Баторія козацтво служило переважно без офіційної плати, тобто саме за військовий хліб. І цей, у даному випадку теж «козацький хліб» був санкціонований державною владою. Для

козацтва, яке перебувало на одному з найважливіших етапів свого становлення як війська і стану, це мало велике значення, оскільки узаконювало вже існуючу традицію добування хлібу, життя на війні за рахунок війни.

Які ж кошти здобувалися козаками у походах за кордон, проти неприятелів короля або «Святого Хреста»? Про їх частину довідуємося зі скарг постраждалих сторін, які надходили до польського короля, та з інших джерел. Очевидно, що у більшості випадків скарги та інші повідомлення дають далеко не точні дані. Однозначно можна припустити перебільшення розмірів завданих козаками збитків, але в цілому наведені дані можна використовувати як приблизну розрахункову величину.

Розпочати перелік фактів хотілось би прикладом ще з часів козакування українських магнатів і урядників — добрих вчителів і організаторів козацьких ватаг. Так, у 1545 році спровоковані українськими урядниками козаки зруйнували і пограбували Очаків. Із скарги султана Сулеймана Пишного дізнаємося, що вони забрали в полон тридцять двох чоловік з вільного населення і тридцять двох підданих. З них двадцять вільних було продано назад за сорок вісім тисяч аспр, а тридцять підданих — за тридцять дев'ять тисяч аспр. Крім того, було пограбовано товарів і речей на шістьдесят шість тисяч аспр і забрано дев'яносто сім коней. Отже, разом матеріальні збитки у грошовому виразі становили сто п'ятдесят три тисячі аспр і дев'яносто сім коней, не рахуючи ще неповернених людей⁹. Цей приклад також свідчить, що козаки розцінювали полон (ясир), як матеріальну цінність і не упускали можливості цим пожитись. Такі точні підрахунки, як тут, подаються в джерелах рідко. Частіше до нас доходять більш загальні згадки. Так, у 1557 році люди князя Вишневецького забрали під Білгородом багато худоби, товарів і різного добра. Було складено реєстр збитків, але до нас він не дійшов¹⁰. У 1568 році відбувся похід на татар прикордонних урядників, зрозуміло, за участі козаків. Тоді, згідно скарг, було забрано п'ятнадцять тисяч овець і три тисячі волів¹¹.

У 1570 році козаки пограбували турецьких та татарських купців, товари і гроші на суму від ста шестидесяти до двохсот сорока тисяч аспр. У скарзі хана згадується також пограбування козаками майна, худоби, полонення дітей і жінок, які нібито у кількості до тисячі знаходяться в українських прикордонних замках¹². У 1571 році козаки забрали у татар п'ять тисяч овець, волів, коней, а також багато татарських жінок і дітей¹³. У 1575 році під час походу снятинського старости Миколи Язловецького нібито було забрано сімнадцять тисяч коней¹⁴. У 1576 році татари скаржилися новому польському королю

Стефану Баторію, що козаки регулярно забирають у них «...коней, бидло, маєтності, женців і орачів, робітників...»¹⁵ За роки правління Стефана Баторія найбільших збитків татарам було завдано наприкінці 1582 року під час скандального пограбування козаками татарського посла, який повертався з Московії. Татари оцінювали їх в п'ятсот тисяч аспр. І король вважав цю суму зavelикою для виплат навіть для скарбу Польщі (бо це — приблизно сто шістдесят тисяч злотих)¹⁶. Невдовзі козаки нібито вибрали ще дев'ять тисяч овець¹⁷. Розміри здобичі, взятої козаками під час знаменитого нападу 1583 року на Тягин (Бендери), невідомі. Але, враховуючи ту обставину, що місто було найбільшим торгівельним центром Придністров'я, що козаки забрали звідти двадцять одну гармату, на одному з ярмарків продали добра на дванадцять тисяч злотих, а також утримували, принаймні п'ятсот чоловік полону¹⁸, можна говорити, що козацька здобич була дуже великою. У 1585 році татари скаржились, що козаки побрали сто десять тисяч овець і десять тисяч волів¹⁹.

Спалах активності козацтва у 1587–89 роках приніс туркам і татарам великі, але нам докладніше невідомі, збитки. З окремих згадок знаємо, що із зруйнованого Очакова було побрано гармати²⁰, в Козлові (Євпаторії) пограбовано триста купців, спустошено сімнадцять [поселень. — *Ред.*] понад узбережжям і в тому ж районі на морі — кораблі²¹. Султан скаржився, що козаки «...мусульман, наших підданих винищили вогнем і мечем і багатьох їхніх дружин, синів і дочок вивели в полон, а... все майно обернули на здобич»²². Збитки від козацьких нападів тих років турки оцінювали в фантастичну суму — хроніст Йоахім Бельський писав про вимогу ста в'ючних коней срібла. В разі невиконання поляками цих вимог Порта погрожувала Польщі війною²³. Під час цього конфлікту турки неодноразово вказували, що козаки систематично підривали економіку Туреччини. Справа у тому, що Молдавія, Подунав'я і Північне Причорномор'я виступали у ролі основної продовольчої бази столиці Османської імперії. І навіть невеликі, негучні, але систематичні напади козаків приносили Туреччині великі збитки. Австрійський агент в Константинополі переказував слова великого візиря: «Кожний раз, коли справа стосується биків і овець, призначених для відправки в Константинополь, вказані вівці і бики та інша в'ючна худоба виявляються забраними в Польщу. Землі султана, які знаходяться біля кордонів з Польщею, позбавлені населення і спустошені... миру не бути, поки ті очаківські поля знову не стануть султанськими і розбійники, котрі перебувають в тих місцях, не будуть вигнані, щоб навіть їх ймення було забуте»²⁴. Зрештою, після довгих переговорів, турки погодилися укласти мир і Польща заплатила за козацькі збитки сто сороків соболів²⁵. Отже, збитки

турків від козацьких нападів 1587–89 років, а, значить, і взята козаками здобич, були дійсно значними. Тому навіть якщо розглядати козацькі походи з чисто економічного боку, то вони були ефективним засобом боротьби проти споконвічного «неприятеля Святого Хреста».

Наступний етап активності козацтва припав на 1594–95 роки і був спрямований на Придністров'я і Молдавію. На перший погляд може видатися дивним, але конкретних згадок про розміри взятої козаками у ці роки здобичі майже немає. Хоча з тих часів збереглося порівняно багато документів, але справа у тому, що на Балканах йшла запекла війна і туркам, молдаванам і татарам було не до підрахунків втрат. Тому про них можна судити теж тільки із загальних згадок, майже без конкретного фактажу. Напевно, не було випадковістю, що перший молдавський похід Григорія Лободи кінця 1593 — початку 1594 років на Юргіїв, припав на той час, коли у цьому місті відбувався великий ярмарок. Несподівана весняна випава Лободи на Білгород теж мала дати велику здобич. Перші конкретні цифри на цей час з'являються щодо червневого походу Наливайка на Паркани, коли він пригнав чотири тисячі коней, не рахуючи іншого добра. У серпні 1594 року Наливайко захопив чотири тисячі чоловік полону. До Кракова доходили чутки про величезну здобич, взяту Наливайком під Тягином. Німецький торговий агент писав, що козаки «...взяли таку велику здобич, що тоді були не в змозі йти далі...» і тому повернулися і складували її у Брацлаві²⁶. Але, за словами Наливайка та за іншими документами, все це було втрачено у бою над Дністром²⁷.

Про осінній похід Лободи, Наливайка і Яна Оришовського, коли козаки здобули Ясси і два тижні господарювали в Молдавії, ходили чутки, що вони захопили скарб господаря Аарона (а, значить, мова йшла про сотні тисяч дукатів), взяли сімдесят гармат, двадцять шість (тисяч?) биків і полон²⁸. Про наступний похід у лютому-травні 1595 року є також згадки, що козаки захопили двісті тисяч биків і чотириста тисяч корів²⁹. Незважаючи на приведені тут явно завищені цифри, слід відзначити, що основне багатство Молдавії і Мультянії становила саме велика рогата худоба. Тому, принципово, вказівка на вид здобичі та її значні розміри, не суперечить реально можливим фактам.

Інший спосіб здобування «козацького хліба» — харчування козаків на волості, з'явився досить пізно, після усвідомлення козацтвом себе як частини збройних сил держави під час Московської війни Стефана Баторія. Він виріс із традиційної для Речі Посполитої системи стацій зтяжного війська. На час воєнних дій ротмістри разом із правом на збір рот отримували також право на кормління («стації», «приставства», «лежі») в королівських (державних) маєтках. З часом практика стацій значно розширилася і стала набирати нового забарвлення. При

невиплаті жовнірам «заслуженого жолду», вони намагалися компенсувати свої збитки шляхом пограбування королівщин, але нерідко об'єктами їхніх поборів ставали шляхетські маєтки. Ці виступи припадали на час закінчення воєнних дій, коли непотрібне військо розпускалося без виплати обіцяних і заслужених грошей. Потерпаючи від великих матеріальних витрат на збір, шляхтичі-товариші не бачили іншого способу компенсації своїх збитків, як діями, що виходили за межі звичного «права посполитого». І, якщо початково наїзди жовнірів носили характер погроз, то, із затягуванням конфлікту з владою, військовий контингент ставав все менш контрольованим. Згодом хронічні невиплати грошей перетворили бунти жовнірів у буденне для Речі Посполитої явище. Вони дістали назву військових конфедерацій. Перша з них мала місце у 1590–91 роках, потім у 1597 і далі у XVII ст. їхня кількість і масштаби дедалі зростали³⁰.

Та повернімося до козацтва. Першу згадку про самостійне вибирання козаками стацій на волості зустрічаємо вже незабаром після Московської війни. У травні 1583 року Янчі Бегер, як козацький гетьман, вимагав і брав живність, порох і селітру в подільських маєтках князя Януша Збараського. При цьому Бегер заявляв, що ці «лежі» призначені козакам коронним гетьманом Яном Замойським задля їх послуг Речі Посполитій³¹. Після довгої перерви, у 1587 році знову зустрічаємо повідомлення, що козаки «лежали» в подільських селах, брали стацію і заявляли, що роблять це за дозволом влади³².

А от за кілька років розпочалися масові «лежі» козаків паралельно з такими ж діями жовнірів у Галичині. Навесні 1590 року кілька козацьких отаманів вимагали в околицях білоруського Бихова «...податок незвиклий грошовий і надмірну і незвиклу стацію, так теж селітру, олов і сірки кілька тисяч фунтів складати на козаків»³³. Свої побажання вони підкріплювали і відповідними діями — насильним відбиранням худоби і продовольства. Із скарги Костянтина Острозького, датованої вереснем 1591 року, довідуємося, що відрахунок козацьких поборів князь розпочинав взагалі ще з осені 1589 року. Він писав, що козаки «...вже два роки свавільно по містечках і селах шляхетських не тільки живність і грошові чинші брали, а і люд невинний наїжджали і побирали»³⁴. У даному випадку наголос на живність і грошові чинші відображує уявлення про рамки традиційно визнаних і можливих стацій, а все інше вже виходило за ці рамки.

Знаменитий лист Криштофа Косинського з серпня 1591 року, який поклав початок першому козацькому повстанню, був присвячений саме проблемі плати за службу, яку козаки відбули на Поділлі у 1590 році. Оскільки уряд вже другий рік водив з цього приводу козаків за ніс, Косинський пропонував своїм товаришам «промишляти самим»³⁵.

Після довгої затримки козакам було сплачено шістнадцять тисяч злотих. Але, Косинський, який вже стояв у Білій Церкві, роздавав ці гроші вже разом із побраними у місцевих королівських маєтках податками³⁶. Тобто він пустошив насамперед державні маєтності, як це робили і несплачені жовніри в Галичині. Дії козацтва на волості упродовж другої половини 1591 — початку 1593 років до певної міри можна трактувати як суцільне вибирання стацій, тим більше, що повна сума заслужених ними грошей козакам так і не була сплачена. Адже у 1589–90 роках до війська було залучено принаймні три тисячі козаків, тоді як привезена плата призначалася тільки одній тисячі³⁷. Однак, безумовно, що під час повстання Косинського на перший план вийшов соціальний конфлікт козацтва з найбільшими українськими магнатами — князями Острозькими.

У наступних 1594–95 роках ситуація принципово змінюється. Козаки втягуються в молдавські походи і знову отримують підстави для думки про своє особливе призначення і обов'язок суспільства їх за це годувати. Хвилеподібність цих походів, потреба тримати військо весь час напоготові, вели до того, що після повернень на волость козацькі загони не розпускалися по домівках. Тому гостро постала потреба їх утримання під час перепочинку. І тут, як і у багатьох інших випадках, ситуація визрівала цілком природнім шляхом. Адже, коли з початку 1594 року очікувався похід татар через українські землі, то шляхта добровільно давала стації і утримувала загін Наливайка та інші самодіяльні формування. А після татарського прориву через Галичину вже уряд фактично розв'язав руки козацтву, що справедливо було розцінено козаками не тільки як санкцію на самі походи, а й на відповідні «лежі» в проміжках між ними.

Перша скарга на стації козаків у 1594 році стосувалася загону Семерія Наливайка. Брацлавський воевода писав, що він стоїть в одному з його маєтків і «бере собі що хоче»³⁸. У липні 1594 року Наливайко вже вимагав від барського старости, щоб йому було дано «вісімдесят возів і стація»³⁹. Під Баром він побрав двісті коней, порох і харчі. Найбільший здобуток чекав Наливайка у Гусятині — понад триста коней, багато зброї (одна гармата, сто п'ятдесят сміговниць і гаківниць, двісті півгаків з рушницями, порох і кулі), шістнадцять тисяч злотих, золоті і срібні речі⁴⁰. Подільська шляхта скаржилась, що козаки «...розказували давати собі стацію...», вибираючи сотнями коней і чередами худобу. Але цікаво, що одночасно, тероризована козаками шляхта боялась, щоб за надання стацій її не вважали спільниками Наливайка⁴¹.

У листопаді 1594 року козаки Лободи і Наливайка стали на відпочинок у Барі. Ще напередодні цього Лобода нібито писав

Наливайку, щоб той беріг цей куточок Поділля для майбутніх стацій — «...щоб Меджибіж і Бар не лупив, аби... живність звідти мав і відпочивав собі, і на коні ся здобув»⁴². Особлива увага до коней була не випадковою. У 1594–95 роках традиційно здебільшо піше козацтво буквально пересіло на коней. Цього вимагав театр воєнних дій. Тому поповнення кіньми йшло всіма можливими способами. Тільки Наливайко влітку 1594 року роздобув разом шість тисяч коней — чотири тисячі у татар і дві тисячі на волості і ділився ними з запорожцями. Але кількість коней сама по собі не вирішувала справи. Бо тяглі селянські коні були малоприсадними для війни. Тому найбільш привабливими для козаків були верхові коні з кінських заводів і маєтків шляхти і магнатів. Постійні згадки про коней і зброю свідчать про основне призначення козацьких поборів — забезпечення війська всім необхідним, включаючи, скажімо, котли для приготування їжі.

На козацькому колі, яке зібралось у Барі, було встановлено певний порядок у вибиранні стацій з околиць. Це перша відома згадка про спробу впорядкувати козацькі побори. Зробити це було необхідно з чисто прагматичних міркувань. Козацьке військо налічувало понад десять тисяч чоловік і безпорядні грабунки привели б до швидкого спустошення великих територій. А козаки збиралися тут зимувати і потрібно було узгодити свої потреби з можливостями краю. До сіл регіону були направлені спеціальні постачальники, які описували шляхетські маєтки і визначали розміри поборів з них⁴³. Понад те, вимога про стації була направлена і до найбільшого міста Поділля — Кам'янця⁴⁴. Але для все зростаючих апетитів козацтва Поділля виявилось замалим. Окремі козацькі загони заглиблювалися на Волинь і Полісся аж до Слущка, Орші і навіть «...по самий аж Мінськ, у якому казали вже собі давати стації»⁴⁵. Очевидно, що ініціатива у таких далеких виправах на північ належала козакам, котрі походили з цих земель. Вони вбивали одночасно двох зайців — відвідували домівки і утримували себе.

Незважаючи на всі прохання і вимоги шляхти про допомогу, правлячі кола не поспішали вчинювати розправу над козаками, оскільки їх розглядали як резерв Польщі на випадок втручання у війну на Балканах. Така поведінка влади давала козацтву достатньо підстав вважати свою справу «послугою» не тільки «всьому християнству», але і Речі Посполитій. А раз так, то право на «лежі» теж сприймалося козаками як цілком законне. І тоді і згодом, схоже, у них не виникало і тіні сумнівів у цьому. Так, після повернення з Молдавії у травні 1595 року, козаки зайняли Брацлав, але разом з тим поширювалися чутки, що вони збираються йти до Кракова «...сподіваючись на гроші від короля»⁴⁶. Тоді ж козацький старшина Федір Полоус пояснював

своє перебування в Білорусії тим, що він чекає відповіді короля на свій до нього лист, а сам нікому не заважає, бо «лежить» у королівських маєтках⁴⁷. Досить показовою на побори Полоуса була реакція бобруйського старости Яна Бояновського. Він шкодував не так за втратами через стації козаків, як за тим, що серед них переважає «хлопства гультяйство», бо, «...якби то були запорожці, було б не так жалко»⁴⁸.

Цікаво, що ще з літа 1595 року козацькі квартир'єри по-господарськи шукали місця для майбутнього зимового відпочинку свого війська. Їх вимогам цілком відповідала добре їм відома і ще не спустошена Білорусія, куди, аж за Мінський повіт вони збиралися «...на добрий побут... і не на коротке помешкання»⁴⁹. Така передбачливість виявилася в пригоді навіть раніше, ніж очікувалося. Після того, як влітку 1595 року польське військо відрізало козаків від Молдавії, загони Лободи, Шаули, Саська, Наливайка та ін. зайняли під «лежі» великі території київського, волинського і білоруського Полісся.

Найбільшим спеціалістом у справі вибирання стацій показав себе Наливайко. Після повернення з Угорщини він взяв кілька тисяч злотих викупу з Луцька (їх збирали з «жидів»). Потім він направив до Слуцька лист з вимогою дати п'ять тисяч червоних злотих «...на залізця до стріл, які на неприятеля Святого Хреста вистріляв у Венграх». І це нібито мало робитися «...за розказанням і волею й. м. пана гетьмана коронного для спочивання коням і собі»⁵⁰. Ставши у Слуцьку, Наливайко два тижні вибирав стації з околиць, проте не чинячи відкритих грабежів. З міста він також забрав багато зброї — дванадцять гармат, вісімдесят гаківниць і рушниц. Він постійно повторював тезу про законне право козаків на стації, а також право його товаришів вільно йти на відпочинок до своїх сімей⁵¹. Так само впевнено вів себе Наливайко і у Могильові. Власті Великого князівства Литовського були спантеличені самовпевненістю Наливайка, чому сприяла і несподівана поведінка королівського дворянина Яна Мешковського, який з невідомих причин поширював чутки, що надає козакам право на стації від імені короля.

На грудень 1595 — лютий 1596 років припадає час найбільших поборів козацтва на волості наприкінці XVI ст. Зайнята ними територія охопила українське і білоруське Придніпров'я і басейн Прип'яті. І саме у цей період у листах козацьких ватажків особливо рельєфно звучить мотив козацького «хліба», як їх невід'ємного права. У написаному за порадою Мешковського листі до короля Сигізмунда III Наливайко пояснював свою поведінку лише потребою «...якийсь час, поки би не з'явилася okazія до служби Р[ечі] П[осполи]тій на звиклому козацькому гостинці Дніпром відпочивати...». Він висловив обурення поведінкою «панів-литовців», які стали переслідувати козаків «...без

жодної від нас даної причини, без вини, тільки за трохи хліба, ще мало у них або у їхніх маєтках їденого, а знати ще і неїденого»⁵².

Наливайку буквально вторив Григорій Лобода, який в листі до Замойського намагався довести канцлеру вимушеність своїх поборів. Він писав, що козаки готові для послуг Речі Посполитій, але взимку, коли немає воєнних дій «...пан Бог те відає, де бисми удатися мали» і просив: «А хліба-солі у тім краю не забороняй, тому що ми не є противні зверхності Його Королівської Мосці»⁵³. Аргументація Лободи з точки зору козацької верхівки мала виглядати абсолютно переконливою. Адже питання іншого плану — для чого козацтво трималося купи — у неї просто не виникало. Зрозуміло, що зовсім інакше розуміли справу землевласники і влада. Ян Замойський повідомляв литовському гетьману Криштофу Радзивіллю: «До Лободи вже писав кілька листів, аби маєтності Й. Кор. Мосці і шляхетських не шкодив, ані в них не бавився. Ніц то не допомогло»⁵⁴.

Невеликі села Полісся не мали достатньо ресурсів продовольства для довгого утримання восьми-десятитисячного козацького війська, хай навіть розділеного на кілька великих з'єднань. Саме з цієї причини козакам доводилося постійно переміщуватися з одного місця на інше.: «...весь час гультайства до них сила збирається, кожний раз куди обернуться, то всю їжу вибирають і так, не можучи ніде довго бавитись, мусять йти далі»⁵⁵. Про цей же час на допиті Наливайко згадував, що в умовах загострення релігійної боротьби з ним став заgravати князь Костянтин Острозький. На початку 1596 року «в маєтностях київського воєводи велику хіть до нього показано, мощено мости на дорогах, стації давано...»⁵⁶

Велика кількість документів про вибирання козацького хліба на волості у 1594–95 роках може дати підстави, щоб розглядати козацький рух у ці роки як чисто військово-здобитницьку кампанію. Та, очевидно, що такий підхід, як і подана підбірка фактів, є однобічним. Козацтво було явищем складним і зрозуміти події кінця XVI ст. можна тільки при всесторонньому розгляді всіх факторів, які їх викликали і супроводжували. Козацькі стації і побори стали також тим зародком, з якого вирости соціальні (або так звані антифеодальні) конфлікти козацтва. Вістря козацьких поборів спрямовувалося на магнатські і шляхетські маєтки не тому, що козаки мріяли про соціальну справедливість. Поза рядом випадків (пустошення Косинським маєтків Острозьких, або Наливайком — Калиновського і Терлецьких), йшлося про інше. Двори середніх і великих землевласників містили значні запаси всього необхідного для козаків. Але про розправу з «гнобителями-феодалами» мова не йшла зовсім. Так, взимку 1595–96 років

Наливайко вільно відпустив кількох знатних осіб, але використав їхні маєтки і майно⁵⁷.

Поширення козацьких стацій поставило питання про нові стосунки між козацтвом і населенням Поділля, Придніпров'я і басейну Прип'яті. Козакам, значна частина яких походила звідси, не було ніякого сенсу підривати господарство цих територій. Не будучи чужим жодному стану, у тому числі шляхті, козацтво якось намагалось узгодити власні потреби з інтересами місцевого населення. І з цього впорядкування вирости паростки козацької влади на волості. Маємо рідкий, але показовий приклад з цього приводу з 1595 року. Тоді козацький гетьман Лобода наказав викликати до себе в Корсунь на суд війтів двох подільських містечок за непослух, але «не беручи маєтностей их жадных»⁵⁸. Тобто, питання майна вже тут не стояло, а мова йшла про послух козацтву.

Поведінку козацтва варто також порівняти із поширеними на той час шляхетськими наїздами, при яких головною метою було знищення матеріальних цінностей противника. В маєтках ворога шляхтичі палили нерухоме майно, калічили і вбивали селян-підданих. У порівнянні з шляхетськими наїздами можна твердити, що козаки, незважаючи на свою чисельність і безконтрольність у 1594–95 роках, мали, так би мовити, внутрішні гальма і цим принципово відрізнялося від звичайних грабіжників. Відповідно це сприймало і місцеве населення. Очевидно, що не випадково, багатомісячні постої козаків в десятках шляхетських маєтків і містах майже не зустрічали опору і викликали лише поодинокі скарги на них до судових органів і короля з приводу матеріальних збитків. Можна зробити припущення, що розміри вибухуваних козаками стацій в цілому не виходили за традиційно допустимі межі щодо окремих маєтків і поселень.

Проблема полягала не так в розмірах стацій, як в праві на них, яке шляхта і влада із зрозумілих причин за козаками не визнавала. Крім того, охоплена козацькими стаціями територія була занадто великою і це стало загрожувати Речі Посполитій. Тому король вирішив проти козаків військо на чолі з польним гетьманом Станіславом Жолкевським. Цікаво, що відомий своїми симпатіями до козаків київський католицький єпископ Йосиф Верещинський намагався відвернути каральну кампанію і пропонував виправити козаків у похід проти Москви чи татар. Таким чином козаки мали відробити «той хліб, який з прикрістю заживали в Паньстві Й(ого) К(оролівської) М(илості)»⁵⁹.

Війна проти козаків закінчилася погромом на Солониці. Не останньою причиною впертого переслідування повстанців каральним військом була надія на здобуття козацьких скарбів. Але жовніри були

розчаровані тим, що в козацькому таборі було знайдено скарбу загальною сумою всього на чотири тисячі злотих⁶⁰. Тому відразу виникло інтригуюче питання — куди козаки дівали свої скарби? Зрозуміло, що пішли чутки про заховані козаками цінності. Цікаво, що розповіді про закопані Наливайком бочки з золотом автору цих рядків доводилося неодноразово чути від мешканців околиць Солониці через чотириста років після подій. І ці чутки були не безпідставними. На одному з допитів Наливайко признався, що закопав в землю золото у воловій шкурі, але після тортур і втрати пам'яті не зможе показати його місцезнаходження⁶¹.

Але питання скарбу як засобу накопичення коштів могло стосуватися тільки козацької старшини, або військового козацького скарбу, який, цілком імовірно, тоді вже існував. Очевидно, що в землю йшла тільки невелика частина коштів, та й то в екстремальних ситуаціях. Ряд подробиць про долю зосереджених в руках козацької старшини скарбів дізнаємося із судових справ 1596–97 років. Крім того, що в руках старшини знаходилося нерухоме майно, маємо відомості про зберігання її представниками значних сум грошей в київських монастирях і у приватних осіб. При цьому тільки у Григорія Лободи згадувалося чотири тисячі злотих⁶².

Що ж стосується абсолютної більшості козаків, то «козацький хліб» використовувався ними для забезпечення повсякденного існування і можливості продовження військової діяльності. Так, у 1581 році, захопивши кількох знатних татар, частину з них козаки відразу продали назад і пояснювали це необхідністю «...прикрити свій недостаток і наготу»⁶³. Вдалих козацький хліб, безумовно, давав можливість поправити своє матеріальне становище, або навіть розбагатіти. Водночас значну частину витрат козаків мало становити самозабезпечення всім необхідним для нових походів. В середовищі козацтва діяв принцип фінансування війни за рахунок війни, а все необхідне для неї коштувало недешево. Тим часом вже з кінця 1570-х років неодноразово згадується про високий рівень озброєння козацьких загонів, насамперед, «довгими рушницями».

Крім того, «козацький хліб» годував не тільки козаків. Як вже зазначалося в історіографії М. Грушевським, прикордонні старости, які мали утримувати козаків від нападів на татар, самі мали зиск із їх здобичі⁶⁴. Наживалися на цьому і посередники — торговці та лихварі. Але, оскільки в Польщі козакування вважалося незаконним промислом, то всі пов'язані з ним фінансові операції відносились, вживаючи сучасну термінологію, до «тіньової економіки» і дуже рідко відображені в документах⁶⁵. Для порівняння варто відзначити що, на відміну від польського, австрійський уряд в схожих умовах не тільки

заохочував розвиток прикордонного військового стану граничар в Хорватії, а й офіційно визнавав за ними право на привласнення двох третин взятої у турків здобичі, одну третину забираючи собі⁶⁶. Таким чином військова здобич не тільки легалізувалась, але навіть служила одним із джерел поповнення державної скарбниці. Схожі пропозиції висловлювалися і в Польщі. Так, у 1596 році ксьондз Петро Грабовський у своєму проєкті колонізації Придніпров'я пропонував захоплювати більше рабів (серед мусульман) і використовувати їх для розвитку господарства⁶⁷.

І на закінчення варто згадати ще один, ледь позначений в документах сюжет — як козаки ділили взятую у неприятеля здобич. Так, у 1594 році, після повернення з листопадового походу в Молдавію, козаки ділили здобич на загальному колі в Барі⁶⁸. Але подробиці — яка доля належала старшині і окремим козакам — невідомі. Іншу згадку маємо з допитів Наливайка. Одного разу він розповів, що в Могильові козаки пограбували шляхтича Овсія Максимовича. Його речі поділили між собою, а Наливайкові принесли палаш і шаблю⁶⁹, очевидно, найцінніше, з того, що було побрано.

Наведені матеріали про козацькі стації на волості та козацьку здобич у турків, татар і в Молдавії яскраво демонструють далеко не другорядне значення фактору «козацького хліба» в діяльності козацтва останньої третини XVI ст. Заробіток за допомогою шаблі у ворожих землях був традиційною складовою частиною військового стилю життя на прикордонні. А поширення стацій з 1590-х років свідчить не тільки про кількісні і якісні зміни в середовищі козацтва, а й про глибоке укорінення в його ментальності уявлень про власне «рицарське» призначення і обов'язок суспільства, хай навіть не санкціонований офіційно, утримувати їх як військовий стан.

¹ *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* — Т. 1–5. — К., 1993–98.

² Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С. 143–150.

³ Див. докладніше: Леп'явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). — Чернігів, 1999. — С. 17–22.

⁴ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 564 (1553–1567). Vieuju reikalu knyga 7.* Vilnius. 1996. — S. 94.

⁵ *Ibid.* — S. 140.

⁶ Strykowski M. *Kronika Polska, Litewska, Zmudzka i wszystkiej Rusi.* — Т. 2. — Warszawa, 1846. — S. 431.

⁷ Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские козаки. — К., 1904. — С. 206, 192, 205.

⁸ *Archiwum Jana Zamojskiego.* — Т. 2. — Warszawa, 1909. — S. 180–181.

- ⁹ Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — Львів, 1908. — С. 20–23.
- ¹⁰ Там же. — С. 30.
- ¹¹ Там же. — С. 43–44.
- ¹² Dział rękopisów Biblioteki Czartoryjskich w Krakowie (далі — Czart.). — 79. — S. 280–284.
- ¹³ Жерела... — Т. 8. — С. 51–52.
- ¹⁴ Флоря Б. Н. Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI века // Карпато-Дунайские земли в средние века. — Кишинев, 1975. — С. 226.
- ¹⁵ Początki panowania w Polsce Stefana Batorego. 1575–1577 (Źródła dziejowe. — Т. 4). — Warszawa, 1877. — S. 68.
- ¹⁶ Czart. — 90. — S. 25–31; Dział rękopisów Biblioteki PAN w Kórniku (далі — Kórnik). — 280. — F. 6; Dopierala K. Stosunki dyplomatyczne Polski z Turcją za Stefana Batorego. — Warszawa, 1986. — S. 124.
- ¹⁷ Kórnik. — 280. — F. 18v.
- ¹⁸ Archiwum Główny Aktów Dawnych w Warszawie (далі — AGAD). — AZ. — 36. — S. 19; Hejdensztejn R. Dzieje Polski. — № 2. — Petersburg, 1857. — S. 146–147; Kórnik. — 281. — F. 258.
- ¹⁹ Kórnik. — 281. — F. 232v–233.
- ²⁰ Ibid. — 93. — S. 609.
- ²¹ Жерела... — Т. 8. — С. 60; AGAD. — AZ. — 128. — S. 237; Соловьев С. М. Сочинения. Книга 4. История России с древнейших времен. — Т. 7–8. — М., 1989. — С. 251.
- ²² Исторические связи народов СССР и Румынии. — Т. 1. — М., 1965. — С. 191.
- ²³ Historia dyplomacji Polskiej. — Т. 2. — Warszawa, 1982. — S. 72; Bielski J. Dalszy ciąg kroniki Polskiej. — Warszawa, 1851. — S. 116–119.
- ²⁴ Цит. за: Исторические связи... — С. 321.
- ²⁵ Bielski J. Op. cit. — S. 136–138.
- ²⁶ Антонович М. Студії з часів Наливайка // Праці Українського історико-філологічного товариства. — Прага, 1942. — С. 58, 101.
- ²⁷ Nalewajka do króla Zygmunta III // Zbiór pamiątek do dziejów Polskich. — Т. 2. — Warszawa, 1858. — С. 215; Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернівці, 1996. — С. 118–120.
- ²⁸ Антонович М. Вказ. праця. — С. 63.
- ²⁹ Там же. — С. 72.
- ³⁰ Ciara M. Konfederacja wojskowa w Polsce w latach 1591–1610 // Studia i Materiały do historii wojskowości. — 1988. — Т. 31. — S. 61–80.
- ³¹ Archiwum Jana Zamojskiego. — Т. 3. — Warszawa, 1913. — S. 185.
- ³² Dyajriusze sejmowe r. 1587 // Scriptores rerum polonicarum. — Т. 11. — Kraków, 1877. — S. 202.
- ³³ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. — Т. 1. — Док. 61.
- ³⁴ Dział rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego (далі — BUW). — 46. — F. 46v.
- ³⁵ Listy Stanisława Żółkiewskiego. — S. 22.
- ³⁶ BUW. — 46. — F. 46v–47v.
- ³⁷ AGAD. — Metrika Koronna. — 137. F. 426v–427; Леп'явко С. Козацькі війни... — С. 70.

- ³⁸ AGAD. — AZ. — 709. — 4.06.1594.
- ³⁹ Ibid. — 3036. — S. 13.
- ⁴⁰ Леп'явко С. Козацькі війни... — С. 140–141.
- ⁴¹ Архив Юго-Западной России. — Ч. 3, т. 1. — К., 1863. — С. 67–68.
- ⁴² AGAD. — AZ. — 863. — S. 88.
- ⁴³ Listy... — S. 59–60.
- ⁴⁴ AGAD. — AZ. — 153. — S. 2.
- ⁴⁵ Ibid. — 289. — S. 1.
- ⁴⁶ AGAD. — AR II. — 13855. — 1.06.1595; Archiwum domu Radziwiłłów (Scriptores rerum polonicarum. — Т. 8). — Т. 1. — Kraków, 1885. — S. 219–220.
- ⁴⁷ Археографический сборник документов, относящийся к истории Северо-Западной Руси. — Т. 7. — Вильно, 1870. — С. 64–65.
- ⁴⁸ AGAD. — AR V. — 1082. — S. 265.
- ⁴⁹ Ibid. — Teka 22. — Koperka 291. — S. 11–12.
- ⁵⁰ Ibid. — AR II. — 319. — S. 1.
- ⁵¹ Леп'явко С. Козацькі війни... — С. 164–166; AGAD. — AR V. — 13368. — S. 1.
- ⁵² Nalewajka do króla... — S. 217.
- ⁵³ Listy... — S. 65–66.
- ⁵⁴ AGAD. — AR V. — 18434. — 92.
- ⁵⁵ AGAD. — AZ. — 692. — 26.
- ⁵⁶ Kórnik. — 1539. — 43.
- ⁵⁷ AGAD. — AZ. — 838. — S. 3; AR V. — 13386. — S. 1; Ibid. — 1901. — S. 47.
- ⁵⁸ Грабовецький В. В., Гавриленко В. О. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка Григорія Лободи з 1595 року // Середні віки на Україні. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 75.
- ⁵⁹ Стороженко А. Стефан Баторий... — С. 315.
- ⁶⁰ Hejdensztejn R. Dzieje Polski. — Т. 2. — S. 377.
- ⁶¹ Антонович М. Вказ. праця. — С. 109.
- ⁶² Матеріали до історії козацьких рухів 1590-х років // Записки НТШ. — Т. 31–32. — Львів, 1899. — С. 1–30; Кулаковський П. М. Нові матеріали до історії козацьких рухів 1590-х років // Архіви України. — 1996. — № 4–6. — С. 62–73.
- ⁶³ Стороженко А. Новые подробности к биографии запорожского гетьмана Яна Орышовского // Чтения ИОНЛ. — 1907. — Книга 12. — Выпуск 3. — С. 72.
- ⁶⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 7. — К.; Львів, 1909. — С. 55, 57, 110.
- ⁶⁵ Документ про козацький промисел з 1586 року // Записки НТШ. — Львів, 1897. — Т. 5 (19). — С. 8–10.
- ⁶⁶ История Югославии. — Т. 1. — М., 1963. — С. 238.
- ⁶⁷ Grabowski P. Polska niżna albo osada polska. — Kraków, 1859. — S. 26, 45.
- ⁶⁸ Listy... — S. 59.
- ⁶⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России. — Т. 4. — СПб., 1851. — С. 173.